

УДК 75.058:39 (477.43/.44)

ХАТНЄ НАСТІННЕ ТА ГОНЧАРНЕ МАЛЮВАННЯ ПОДІЛЛЯ ЯК СИНТЕЗ ХУДОЖНІХ ПРАКТИК

Наталя Студенець

У статті розглянуто спільні функції, засоби художньої виразності, композиційні схеми, орнаментальні мотиви хатнього настінного й гончарного малювання Поділля. Досліджено музейні зразки розписів з відомих осередків кераміки, навколишніх сіл (нинішніх Вінницької та Хмельницької областей).

Ключові слова: хатнє малювання, гончарні осередки, орнамент.

The authoress considers common functions, means of artistic expressiveness, compositional patterns and ornamental motifs of domestic mural and ceramic paintings. Museum examples of paintings from famous centres of fictility, as well as neighbouring villages (at present – in Vinnytsia and Khmennytskyi regions).

Keywords: domestic paintings, centres of fictility, ornament.

У традиційному соціокультурному просторі Поділля першої третини ХХ ст. поряд із загальноукраїнськими простежуються яскраво виражені регіональні та локальні (на рівні окремих осередків) риси, притаманні різноманітним художнім практикам. Органічна єдність змісту орнаменту та його візуального вираження характерна для хатніх стінописів, килимарства, ткацтва, вишивки, витинанок та інших видів народної творчості. Цілісність орнаментального середовища особливо виразно засвідчена в ремісничих, у тому числі гончарних, осередках та наближених до них селах.

Костянтин Широцький уперше розглянув орнамент українського настінного розпису в загальному культурологічному контексті, залучивши твори світового декоративно-вжиткового мистецтва, зокрема кераміки [10, с. 126, 138]. Учений також підмітив спільність орнаментики хатніх стінописів та гончарних виробів окремих осередків Поділля. У 1920-х роках про цю подібність побіжно зазначали також Єлизавета Левитська [7, с. 28], Аркадій Зарембський [3, с. 23]; у другій половині ХХ ст. – Опанас Бежкович [1, с. 127], Юрій Лащук [6, с. 34], Тетяна Романець [9, с. 80]; на початку ХХІ ст. – Лідія Мельничук [8, с. 254] та Галина Івашків [4, с. 261]. Утім, проблема єдності, взаємозв'язку стінопису з орнаментикою певних видів народної творчості в локальних осередках поглибленого дослідження й висвітлення не дістала.

Мета статті – осмислити орнамент хатнього настінного і гончарного малювання

як цілісне синтетичне явище традиційної народної культури.

Поділля – один з найбагатших регіонів України як за кількістю гончарних центрів, так і осередків хатнього настінного малювання [8, с. 3]. Чимало зразків стінопису першої третини ХХ ст. було зафіксовано дослідниками в осередках мальованої кераміки та наближених до них селах – с. Бубнівка, м. Гайсин, с. Жерденівка, с. Кришинці, м. Бар, с. Берлінці-Лісові (с. Лісове), с. Рахни-Лісові (нині – Вінницької обл.), а також у місцевостях, де виробляли простий неполив'яний кухонний посуд – с. Зіньків, с. Адамівка, с. Пирогівка (нині – Хмельницької обл.). Кальки з настінних розписів цих місцевостей було знято К. Широцьким, А. Зарембським. Найбільше матеріалів у зазначених селах зафіксувала російська дослідниця Марія Фріде, яка водночас цілеспрямовано досліджувала подільське гончарство¹. Зразки хатнього розпису в осередках Кам'янецьчини замалювали (відтворили в техніці літографії) викладачі й учні Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи ім. Г. Сковороди².

У традиційному селянському середовищі різні види декору наділені зазвичай подібними світоглядними, практичними та декоративними функціями. Настінне (попід стелю, у простінках віконних і дверних проїм, біля покуті тощо) та гончарне малювання (переважно мисок і полумисків, виставлених на миснику, полицях над дверима, печі) створювало цілісне орнаменталь-

НАТАЛЯ СТУДЕНЕЦЬ. ХАТНЄ НАСТІННЕ ТА ГОНЧАРНЕ МАЛЮВАННЯ ПОДІЛЛЯ...

не середовище в синкретичній дійсності подільської традиційної оселі.

Найпростіші смуги, штрихи, крапки своєрідно визначали значеннєві просторові рівні будівлі, підкреслювали її конструктивні особливості, виявляли важливі деталі, виразнювали площини. Так, у хатньому декорванні розповсюдженим було підведення (*підводки*) лініями, виділення «капочками», «смужками» верхньої частини призьби, фризового простору під стріхою, навколо віконних та дверних отворів, формотворчих граней печі тощо. Аналогічно на горщиках, глечиках, дзбанках та інших різновидах закритого посуду акцентовано найширшу частину, плечі, шийку, краї. У декорі мисок, полумисків підкреслено денце, береги, вінця³. Візерунок нерідко заповнював усе денце, окремо виявляючи вінця [5, с. 5].

Межі різних видів декору в інтер'єрі оселі доволі умовні: приміром, в окремих селах нинішньої Вінницької області на початку ХХ ст. з метою оздоблення печі застосовували вмащені керамічні вставки – круглі орнаментовані «тафлі»⁴, замінені пізніше мисками [10, с. 114]. Візерунковий глиняний посуд господарі функціонально переміщували в просторових зонах хати.

Цілісність мальованих настінних і гончарних зображень зумовлена подібними графічними засобами художньої виразності: акцентування крапками й контурними лініями; заповнення площин (у межах лінійного обриса) дрібними деталями; розташування темних візерунків на білому тлі й навпаки – світлих на тонованому (своєрідна «оживка»), а також нашарування (поєднання) різних видів декору. Так, великі та дрібні крапки («накапування»), їх різноманітні комбінації доповнювали загальну орнаментальну композицію, виокремлювали й виразнювали елементи, мотиви (до прикладу, облямовували по контуру «сосонки», «квітки» на денцях мисок і площинах коминів).

Нерідко майстрині, які створювали стінописи, походили з гончарних родин, тому в їхніх витворах «видно вправну гончарську руку», як писала Є. Левитська [7, с. 12]. На думку дослідниці, у с. Зіньків (нині – Хмельницької обл.), це виявлялося у графічності й чіткості зображень.

Для хатнього малювання використовували фарби природного походження, виготовлені на основі глини вохристих, червоно-брунатних, зелених та інших відтінків. Додаванням білої глини або вапна створювали різну тональність зображення. Послугувалися переважно тими самими пензлями («квачами» зі щетини, гусячого чи курячого пір'я), що й у гончарстві. Звідси – подібні технічні прийоми: «контурне малювання», яке полягає в нанесенні обриса візерунка з подальшим заповненням іншим кольором (у стінописах і гончарстві), а також «мармурування» в гончарстві («під мармур» – у стінописах). Так, серед музейних зразків розписів трапилося імітаційне зображення із с. Білоусівка (нині – Вінницької обл.) з виразними колірними ефектами (РЕМ).

Простежуються аналогічні орнаментальні композиції: стрічкові структури, розміщені на стіні під стріхою хати, навколо вікон, дверей, виступах печі, повторювалися на горловині чи вінцях посуду (зокрема «кривульки»). Чимало подібного в центричних схемах малювання денець подільських мисок і площин коминів, настінного вільного простору в інтер'єрі та екстер'єрі житла.

До спільних мотивів, традиційних для гончарства і хатнього стінопису, належать «розета» («квітка»), «павук», «вазон», «вилоги», «косиці», «виноград», «індикий хвіст», «сосонка», «птаха на гілці», «риба» тощо. Вони мали подібну структуру, стилістичне вирішення, що виявилось, зокрема, у застосуванні тотожних композиційних та художньо-виражальних засобів.

Вплив керамічного декору на хатні розписи відомих гончарних центрів нинішнього Гайсинського району – м. Гайсина, сс. Бубнівка, Білоусівка, Жерденівка – та наближених до них сіл особливо позначився на колористиці: використанні зелених, охристих, коричневих барв, а також застосуванні прийомів акцентування крапками й контурними лініями. Так, аналізуючи творчість братів Герасименків із с. Бубнівка, дослідниця подільської кераміки Л. Мельничук зауважувала: «Якщо за характером орнаментальних мотивів їх розписи повністю спиралися на традиції червоних бубнівських мисок, то за колоритом вони складали єдине

ІСТОРИЯ

ціле з місцевими настінними розписами» [8, с. 254].

У різних видах народної творчості подібні композиційні схеми та мотиви повторювалися, відповідно трансформуючись. Питомо подільський образ «вилоги», один з найпоширеніших у гончарному контурному малюванні с. Бубнівка, зафіксовано в хатньому стінопису найближчих осередків. Зокрема, у настінних розписах с. Білоусівка це схожа до тюльпана квітка з ліроподібним подвійним контуром та посередині – своєрідно стилізованою симетричною «сосонкою», гілки якої увінчано крапками-ягідками (РЕМ). Подібно до малювання донець місцевих мисок трактовано свастику («павука»), що в хатньому стінопису уподібно «квітці» з виразними пелюстками (РЕМ). Просторово змінені, розгорнуті на значних площинах стін ці зображення утворювали яскраві центричні композиції. У хатніх розписах с. Білоусівка та інших сіл подібно до мальованих композицій мисок було трактовано рясні виноградні грона з крапок, компактно згрупованих у трикутну чи овальну форму.

З-поміж осередків Гайсинського району витонченою кольоровою палітрою, самобутньою графікою вирізнявся хатній стінопис с. Хутори Ладижинські, рослинні та зооморфні мотиви якого гранично геометризовані, майже схематичні. Лінійний ритм цих малюнків викликає аналогії з геометричним декором мисок з Бубнівки, Кришинець та інших сусідніх гончарних центрів. Зокрема, на кальках 1912 року, знятих К. Широцьким з виступів комину, зафіксовано стрічкові композиції різноколірних косих мазків, подібних до «карбиків» (рядів рисок) та «колоска» на вінцях мисок (РЕМ). У стінопису села представлені зображення, інспіровані структурою і стилістикою гончарної орнаментики. Приміром, віялоподібні верхівки рослинних мотивів із крапковим доповненням по контуру в хатньому малюванні нагадують «індичі хвости» (на зразок античної пальмети), поширені в оздобленні гончарних виробів (РЕМ).

Виразну структуру «косиць» та «сосонки» мальованої кераміки інспірують зразки настінних розписів сс. Жерденівка та

Рахни-Лісові (РЕМ). У зразках стінопису простежується наслідування гончарним графічним прийомам, а саме – поєднання різноколірних ліній в одному зображенні, подібно до «спускавок» і «стовпчиків» у декорі мисок із с. Рахни-Лісові.

Наслідування декору місцевих мисок відчутне у виразних темних контурах настінних розписів м. Бара (РЕМ); у ритмах щільно розташованих чорних, брунатних та білих смуг стінопису с. Берлінці-Лісові (нині – с. Лісове Барського р-ну Вінницької обл.).

Впливи гончарного декорування характерні для розписів сіл Подільської Наддністрянщини, зокрема, із смт Піщанка (нині – районний центр у Вінницькій обл.) походять зразки настінних композицій, які створені винятково крапками різних кольорів (РЕМ).

У хатньому настінному й гончарному малюванні Кам'янецької округи (нині – Хмельницької обл.) місцеві майстри застосовували стрічкові композиції на основі хвилястої, зигзагоподібної, ламаної або комбінацій ліній. Серед типових стрічкових композицій, що оздоблювали фриз хати, облямовували вікна – ряди великих крапок («капанок», «ягідок») в оточенні дрібного «накапування». Подібний декор набув поширення і в складніших за структурою композиціях. Приміром, у зразках настінного малювання з околиці с. Зіньків (урочище Царина), «капанки» увиразнювали наверх рослин, розлогих «вазонів», створювали контурне обрамлення «розет», ритмічно заповнювали орнаментальний простір тла (РЕМ).

Зразки стінопису із сс. Адамівка, Зіньків та його околиць (Калинівка, Царина) (нині – Вінковецького р-ну Хмельницької обл.) були монохромними або поєднували два-три кольори. «Квітки» на стінах хат малювали синіми та зеленими барвами, акцентуючи на природному пізнаваному силуеті пелюсток, що надавало особливої привабливості й виразності композиціям (РЕМ). У трактуванні рослинних, рідше зооморфних зображень, простежуються паралелі з творчістю відомого адамівського гончара Якова Бацуци та членів його родини. На думку дослідників, саме традиція настінних розписів вплинула на урізноманітнення орна-

НАТАЛЯ СТУДЕНЕЦЬ. ХАТНЄ НАСТІННЕ ТА ГОНЧАРНЕ МАЛЮВАННЯ ПОДІЛЛЯ...

ментики місцевого теракотового посуду, зумовила використання квіткових мотивів, довільно розташованих на поверхні виробів [6, с. 34; 9, с. 80].

Подібність пластичного декору в різних видах народної творчості спостерігається в окремих осередках, розташованих поблизу Смотрича. На мальованих мисках цього відомого гончарного центру – витончені графічні зображення нанесено на біле тло легким прозорим контуром, у межах якого площини заповнено різноманітними темними брунатними, зеленими дрібними цятками, крапками та лініями. Так само в хатніх розписах найближчих сіл Біла, Чорна (нині – Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) переважали графічні прийоми створення зображень. Так, лінійний симетричний «вазон» із с. Біла набув пом'якшеного вирішення завдяки крапковому доповненню по контуру (РЕМ), а виразність мальованого «вазона» із с. Чорна досягнуто заповненням окремих площин дрібними рисками (РЕМ).

Серед поширених мотивів хатнього та гончарного малювання наближених до Смотрича сіл – «птаха на гілці». Подібність трактування простежується у виразності експресивних контурів, загостренні видових ознак через пізнаваний силует і характерне оперення. Своєрідною стилістикою позначений місцевий мотив малювання «пир'їна пави», яку зображували з краплеподібним центром та віялом штрихів навколо; вплітали у структуру «вазонів», «квіток», «галузок» [2, іл. 39].

У гончарстві Поділля, інших регіонів України, здебільшого на внутрішніх денцях мисок та полумисків малювали «рибу» («риб»). Як зазначала Г. Івашків, «в давнину такі предмети мали глибокий символічний зміст та обрядовий підтекст» [4, с. 325]. В альбомі В. Гагенмейстера вміщено два літографічні зразки хатнього настінного розпису із цим мотивом, що походять із сіл Кам'янецьчини (нині – Хмельницької обл.) [2, іл. 9, 15]. Лінійно вирішені «риби» роз-

міщено в центрі кожної композиції й оточено з чотирьох боків гілками та облямівкою, що викликає паралелі з подібним декором мальованих мисок Смотрича. Як і в гончарстві, у хатньому малюванні зображення стилізоване, контурне, лише з натяком на анатомічні деталі. В одному зі зразків намальовано пару «риб», спрямованих в односторонню напрямку (у центрі композиції та на габі). Зигзагоподібний декор берегів також споріднений із «кривульками» на вінцях мисок.

Хатні розписи, інспіровані орнаментикою кераміки, зафіксували й основні типи місцевих гончарних виробів: вазонки, горщики, глечики, збанки, ринки, макітри, миски тощо. У площинно-силуетному або лінійному трактуванні форм, пропорцій, конструктивних елементів, різноманітних деталей, з імітацією мальованого, навіть ритованого (гравірованого) декору вгадувався конкретний гончарний прототип. Найчастіше зображення посуду було органічною складовою поширеного в настінних розписах Поділля мотиву «вазон».

Орнамент ремісничих осередків та найближчих до них сіл акумулював найвиразніше, найтипніше для певного етнокультурного середовища. Проаналізовані зразки настінного й гончарного малювання засвідчують спільність функцій, засобів художньої виразності, графічних прийомів, композиційних структур та мотивів місцевої орнаментики. Водночас органічна єдність не виключала самобутності цих різних видів народної творчості, яка зумовлювалася їх просторовими, формотворчими й технологічними особливостями.

Примітки

¹ Матеріали зберігаються в Російському етнографічному музеї (далі – РЕМ).

² Далі – КПХППШ.

³ Простежуються певні паралелі в термінології: так, у гончарстві виступ стінок миски має назву «ґзимс», як і карниз печі.

⁴ Їх виготовляли у с. Бубнівка (нині – Гайсинського р-ну Вінницької обл.).

ІСТОРИЯ

Джерела та література

1. Бежкович А. С. Настенная роспись украинской хаты. *Советская этнография*. 1954. № 2. С. 121–128.
2. Гагенмейстер В. Стінні розписи на Кам'янецьчині : Альбом. Кам'янець-Подільський : Вид. КПХППШ, 1927. 50 табл.
3. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. Ленинград : Изд-во государственного Русского музея, 1928. 48 с. : ил.
4. Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. Львів : Інститут народознавства НАН Україна, 2007. 544 с.
5. Клименко О. Народна кераміка Поділля XIX–XX століть: еволюція стилістики. *Збірник статей Міжнародної наукової конференції «Знакові постаті вітчизняної гуманітаристики в національно-культурному самоствердженні України» (Київ, 25 травня 2017 року)*. Київ : Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. С. 489–520.
6. Лащук Ю. Специфіка гончарства Смотрича й Адамівки. *Народна творчість та етнографія*. 1969. № 1. С. 32–36.
7. Левитська Л. Селянський стінний розпис на Поділлі / Зінківський та Солобковецький р. Київ : Київськ. Краєвий сільгосп. Музей та ППП виставка, 1928. 29 с. : VI вкл. л. табл.
8. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях : Історико-етнографічне дослідження. Київ : Унісерв, 2004. 350 с.
9. Романець Т. А. Художні особливості неполив'яного посуду у виробках майстрів Адамівки. *Художні промисли: теорія і практика*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 71–91.
10. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Киев : Типография «С. В. Кульженко», 1914. Т. I. *Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем*. 141 с. : іл.

References

1. Bezhkovich A. (1954) Nastennaya rospis ukrainskoy khaty [Mural Paintings of Ukrainian Huts]. *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography], # 2, pp. 121–128.
2. Hagenmeister V. (1927) *Stinni rospysy na Kamyanechchyni: Albom* [Mural Paintings in Kamyanechchyna: An Album]. Kamyanets-Podilskiy: KPKhPPSh, 50 plates.
3. Zaremskiy A. (1928) *Narodnoye iskusstvo podolskih ukraintsev* [Folk Art of Podillia Ukrainians]. Leningrad: State Russian Museum, 48 pp., ill.
4. Ivashkiv H. (2007) *Dekor ukrayinskoyi narodnoyi keramiky XVI – pershoyi polovyny XX stolit* [Décor of Ukrainian Folk Pottery in the XVIth through to the Early to Mid-XXth Century]. Lviv: Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, 544 pp.
5. Klymenko O. (2017) *Narodna keramika Podillia XIX–XX stolit: evoliutsiya stylistyky* [Podillia Folk Pottery of the XIXth–XXth Centuries: A Stylistic Development]. *Zbirnyk statey Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «Znakovi postati vitchyznianoyi humanitarystyky v natsionalno-kulturnomu samostverdzheni Ukrainy» (Kyiv, 25 travnia 2017 roku)* [Collected Papers of the International Scientific Conference «Emblematic Figures of the Domestic Humanities in Context of Ukrainian National and Cultural Self-Affirmation» (Kyiv, May 25, 2017)]. Kyiv: M. Rylyskyi IASFE of the NAS of Ukraine, pp. 489–520.
6. Lashchuk Yu. (1969) Spetsyfika honcharstva Smotrycha y Adamivky [Specificity of Pottery in the Villages of Smotrych and Adamivka]. *Narodna tvorchist ta etnografiya* [Folk Art and Ethnography], # 1, pp. 32–36.
7. Levytska L. (1928) *Selianskyi stinnyi rospys na Podilli* (Zinkivskiyi ta Solobkovetskyi r. [Peasant Mural Paintings in Podillia (Zinkivtsi and Solobkivtsi Districts)]. Kyiv: Kyivsk. Krayevyi silhosp. Muzey ta PPP vystavka, 29 pp.: VI incl. tables.
8. Melnychuk L. (2004) *Honcharstvo Podillia v druhiy polovyni XIX – XX stolittiakh: Istoryko-etnografichne doslidzhennia* [Pottery of Podillia in the Latter Half of the XIXth to XXth Centuries: A Historical and Ethnographic Study]. Kyiv: Uniserv, 350 pp.
9. Romanets T. (1985) Khudozhni osoblyvosti nepolyvyanoho posudu u vyrobakh maystriv Adamivky [Artistic Features of Unglazed Earthenware Made by the Adamivka Masters]. *Khudozhni promysly: teoriya i praktyka* [Theory and Practice of Handicrafts]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 71–91.
10. Sherotskiy K. (1914) *Ocherki po istorii dekorativnogo iskusstva Ukrainy* [Essays on the History of Ukrainian Decorative Arts]. Kiev: S. V. Kulzhenko, Vol. I: *Khudozhestvennoye ubranstvo ukrainskogo doma v proshlom i nayashchem* [Artistic Ornamentation of Ukrainian Dwellings in the Past and Present], 141 pp., ill.

SUMMARY

Within the space of Podillia traditional culture of the first third of the XXth century, there were – apart from the all-Ukrainian features – strongly pronounced regional and local ones characteristic for various artistic practices.

K. Shyrotkyi, Ye. Levytska, A. Zaremskyi, O. Bezhkovych, Yu. Lashchuk, as well as modern scholars L. Melnychuk and H. Ivashkiv made casual mentions of common ornaments of Podillia mural and fictile paintings. However, the problem of interdependence between mural painting and ornaments of certain kinds of folk art has not been hitherto thoroughly scrutinized and dealt with.

Podillia is one of the Ukrainian regions rifest with centres of fictility distinguished by their original local traditions and artistic and stylistic features. At centres of painted pottery and neighbouring villages, researchers have ascertained a good few patterns of Podillia mural painting of the first third of the XXth century.

The article considers ornaments of domestic mural and ceramic paintings as an integral phenomenon of conventional folk art. Ribbon compositions placed at the mouth or brim of earthenware were duplicated on the wall under hut's roof, around windows and doors, etc. There are mane common features in centric patterns of painting the bottoms of Podillia plates and planes of the front part of stoves, as well as mural free space in the interior and exterior of dwellings. Amongst common motifs traditional for pottery and domestic mural paintings are *flower, flowerpot, pine tree, bird-on-a-tree, fish* and others.

Ornamental patterns of handicraft centres and neighbouring villages have accumulated the most significant and typical elements of a certain ethno-cultural environment. The analysed examples of mural and ceramic paintings are indicative of common functions, meanings and methods of artistic expressiveness, graphic means, compositional structures and motifs of local ornaments. Yet, organic unity does not exclude originality of these various kinds of folk art.

Keywords: domestic paintings, centres of fictility, ornament.